

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№4 (505)
ЛИПЕНЬ – СЕРПЕНЬ
2012

Головний науковий редактор:
академік НАН України **В.А.СМОЛІЙ**

Наукова рада:

Любомир Винар (Кент, США), **Андреа Граціозі** (Неаполь, Італія), **Зенон Козут** (Едмонтон, Канада), **Ю.А.Левенець** (Київ), **В.М.Литвин** (Київ), **С.М.Плохий** (Гарвард, США), **Анджеї Поппе** (Варшава, Польща), **В.Ф.Репринцев** (Київ), **П.С. Сохань** (Київ), **В.С.Степанков** (Кам'янець-Подільський), **Т.І.Таїрова-Яковлева** (Санкт-Петербург, Російська Федерація), **П.П.Толочко** (Київ), **Б.М.Флоря** (Москва, Російська Федерація)

Редаколегія:

Г.В.Боряк, **В.Ф.Верстюк**, **С.В.Віднянський**, **В.М.Горобець**, **О.І.Гуржій**, **В.М.Даниленко**, **М.Ф.Дмитрієнко**, **О.М.Донік** (заст. гол. ред., відпов. за вип.), **С.В.Кульчицький**, **В.І.Кучер**, **О.Є.Лисенко**, **М.І.Панчук**, **Р.Я.Піриг**, **О.П.Резнт** (заст. гол. ред.), **В.М.Ричка** (заст. гол. ред.), **О.С.Рубльов** (заст. гол. ред.), **В.Ф.Солдатенко**, **В.П.Троїцинський**, **О.А.Удод**, **Ю.І.Шаповал**

Наукові редактори:

канд. іст. наук **О.М.Донік**, д-р іст. наук **О.П.Резнт**,
д-р іст. наук **В.М.Ричка**, д-р іст. наук **О.С.Рубльов**

Відповідальний секретар:

В.В.Григор'єв

Макет і верстка:

А.О.Михайлова

Редактори:

С.Г.Архипенко,
В.В.Григор'єв, **О.М.Квітка**

Обкладинка:

Н.О.Горбань

Коректор:

Н.Ю.Мельник

Електронна версія:

О.В.Жданович

www.history.org.ua

Формат 70x100/16
Гарн. Century Schoolbook
Папір офсет. №1. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк.21
Тираж 800 прим. Зам. №547
Підписано до друку 16.08.2012 р.
Свідоцтво про державну реєстрацію
КВ №263 видане Держкомвидавком
України 14.12.1993 р.

Віддруковано з оригінал-макета у
ТОВ «Комп'ютерно-видавничий,
інформаційний центр» («КВІЦ») Свідоцтво ДК №461 від 23.05.2001 р.
Адреса: вул. Фрунзе, 19-21,
Київ, Україна, 04080
Тел.: +380 (44) 417-21-72, +380 (44) 417-36-68
Тел./факс: +380 (44) 417-60-08
E-mail: kit_press@yahoo.com

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL

Institute of the History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research. Founded in 1957. Published 6 times a year. Editor in-chief V.A.Smolii. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevs'koho, office 501, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. +380 (44) 278-52-34, fax +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Адреса редакції: вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001
Тел. +380 (44) 278-52-34, факс +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Науковий журнал. Заснований 1957 р. Виходить 6 разів на рік. © Редакція «УІЖ»

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

Ричка В.М.

Візантійські походи київських князів в історичній пам'яті східного слов'янства ... 4

Волощук М.М. (Івано-Франківськ)

Руські переселенці в Угорщині XII–XIV ст.: обов'язки та соціальне становище ... 21

Сокирко О.Г.

Артилерія козацької держави: створення, розвиток, внутрішня організація (1648–1781 рр.) ... 35

Горобець В.М.

Старшина Гетьманщини: неслужбовий вимір службової кар'єри провідної соціальної верстви ... 52

Таїрова-Яковлева Т.І. (Санкт-Петербург, Російська Федерація)

До питання про історичні й територіальні уявлення козацької старшини наприкінці XVII ст. ... 67

Іваненко О.А.

Міжнародна співпраця вчених Університету св.Володимира (1900–1914 рр.) ... 74

Євсеева Т.М.

Особливості збереження/порушення православним священством вірності пастирському служінню в контексті історії повсякдення (УСРР, 1920-ті рр.) ... 93

Веденев Д.В., Лисенко О.Є.

Релігійні конфесії України як об'єкт оперативної розробки німецьких і радянських спецслужб (1943–1945 рр.) ... 104

Бек К. (Регенсбург, Федеративна Республіка Німеччина)

Відновлення сталінської системи в повоєнній УРСР ... 127

Крупина В.О.

«Жертв багато, а в газетах нічого не пишуть...» (Куренівська трагедія 13 березня 1961 р. в Києві) ... 140

МЕТОДОЛОГІЯ.

ІСТОРИОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Папакін Г.В.

Джерела з історії ОУН та УПА: проблеми класифікації, зміст документів повстанського походження ... 154

Грінченко Г.Г. (Харків, Україна), Реброва І.В. (Краснодар, Російська Федерація), Романова І.М. (Мінськ, Білорусія)

Усна історія в пострадянських дослідницьких практиках (на прикладі сучасних Білорусії, Росії та України) ... 172

Вілкул Т.Л.

Створення легенди про Совія в «Іудейському хронографі» другої половини XIII ст. ... 188

Конопська Б. (Варшава, Польща)

Польські наукові історичні атласи в XIX–XX ст. ... 201

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

С.Єскельчик. Українофіли: світ українських патріотів другої половини XIX століття (В.С. Шандра)	212
О.О.Ковальчук. Українське історичне джерелознавство доби романтизму (О.В. Ясь)	216
М.М.Варварцев. Життя і сцена Миколи Іванова: історія українця в італійському Рісорджименто (Л.Ф. Приходько)	219
Я на сповіді сказав би: Інтерв'ю Юрія Зайцева з Ярославом Ісаєвичем: Документи (Б.Ю. Патлатюк, Львів)	224

ЛИСТ ДО РЕДАКЦІЇ

Автор та його право: роздуми про одне друковане видання, присвячене Хотинській війні 1621 р. (П.М. Сас)	227

ХРОНІКА

Боровик М.А., Пастушенко Т.В.

Всеукраїнська наукова конференція «Усна історія в Україні: сучасність та перспективи».	235

Наукова література, видана Інститутом історії України НАНУ в 2011 р. ...	238

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

До друку приймаються написані спеціально для «Українського історичного журналу» статті, а також історичні документи, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи. Подані в редакцію «УІЖ» наукові статті повинні відповідати визначеним ВАК України нормативам (постанова №7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України»).

Обсяг матеріалів – не більше **30** сторінок (1 авт. арк.). Текстовий редактор – не нижче **Microsoft Office 2003**, шрифт – **Times New Roman**, кегль – **14**, міжрядковий інтервал – **1,5**. Формат файлу – **.doc** або **.rtf**. Якщо при наборі статті використовувалися **нестандартні шрифти** (Izhitsa, Litorus New Roman та ін.), необхідно обов'язково (!) їх надати (розташування в ОС Windows: локальний диск C:/Windows/Fonts).

Текст статті набирається без переносів слів. Абзацні відступи формуються в матеріалі, а не за допомогою пробілів і табулятора. Таблиці розміщуються в тексті. Посилання виконуються через меню «Вставка» **автоматично (!) посторінково**.

Автори мають **повідомити про себе** такі дані: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, учене звання, місце роботи й посаду, адресу для листування, телефон (робочий, домашній, **мобільний**), **електронну пошту**. У редакцію слід подавати **електронну копію статті, два роздрукованих примірники**, а також **дві анотації** (українською та англійською мовами).

Матеріали надсилаються поштою на адресу: редакція «УІЖ», вул. М.Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001; або на електронну адресу: **uhj@history.org.ua**

За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор. Редакція публікує матеріали, **не завжди поділяючи погляди їх авторів**.

Шановні читачі!

У редакції «УІЖ» нова електронна пошта:
uhj@history.org.ua

У редакції «Українського історичного журналу» є примірники за минулі роки

М.М.Волощук*

РУСЬКІ ПЕРЕСЕЛЕНЦІ В УГОРЩИНІ XII–XIV ст.: ОБОВ'ЯЗКИ ТА СОЦІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ**

Висвітлюється становище вихідців із руських земель у феодалній структурі Угорського королівства XII–XIV ст. Відзначається високий статус частини переселенців, які обіймали важливі уряди при королівському дворі та в оточенні духівництва. Категорії населення, до яких належали мігранти, були високого або, зазвичай, середнього статку.

Регулярні процеси переселення мешканців різних князівств-земель Русі до сусідніх європейських країн створили прецеденти оформлення окремих етнічних громад, деякі представники яких займали доволі високе соціальне становище в нових країнах. Чи не найбільш чітко подібні службові обов'язки та статус можна окреслити на прикладі Угорського королівства XII–XIV ст., де, за нашими підрахунками, мешкало у цей час понад 50 сімейств (або окремих представників), ідентифікованих у джерелах як «русь» («русини»).

Загалом поява на території Угорщини руських вихідців припадає на другу половину XII – першу половину XIII ст. За повідомленнями джерел, більшість із цих осіб раніше належали до середніх та вищих прошарків східнослов'янського населення, що простежується як за характером інформації, так і з текстового «антропосоціологічного» супроводу конкретної людини. Абсолютна більшість їх на попередньому етапі свого життя належала до особисто вільного люду з сільської округи та, рідше, із міст. Свій статус переселенці не раз намагалися підтвердити.

Про такий стан речей свідчать документальні повідомлення. Так, в Угорському королівстві цілий ряд вихідців із Русі (відомих саме з руською ідентифікацією або таких, що могли походити з володінь Рюриковичів) належали до стану йобаріонів («Vruz Jobagio», «Dominicus Ruthenus» (?), «Iobagio Ruska de villa Simon», «Maladik/Mladik Ruthenus» та ін.)¹ чи синів йобаріонів («Filius iobagioni Ruthen», «Filiis iobagionum Vitk filius Prosemer», «Hosce filius Rus», «Dobez filius Leton (rutheni?)» та ін.)², обіймали різноманітні уряди («magister», «pristaldus») у куріях вищих і середніх представників угорської знаті («Iudex Nicolaus filius Laurency de genere Vrs», «Procurator Benedictus Ruthenus», «Magister Theza rutenus», «Magister (?) Iohannus Latinus dicta Russia de Talya», «Magister Petrus dictus Orrus», «Examinator Gregorius Vrzy», «Magister Miklos dictus Orrus», «magister Petrus filius

* Волощук Мирослав Михайлович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (Івано-Франківськ).

E-mail: myrko79@rambler.ru

** Матеріали для цієї публікації було зібрано протягом 2011 р. завдяки всебічній підтримці Музею історії Польщі (Варшава).

¹ Regesta rerum stirpis Arpadianae critico-diplomatica (далі – RSA). – Budapest, 1923. – Т.1 (1001–1270). – Р.111; Codex diplomaticus patrius (далі – CDP). – Budapestini, 1880. – Т.7. – Р.6–7; Codex diplomaticus Arpadianus continuatus (далі – CDAC). – Pest, 1871. – V.9 (1272–1290). – Р.479.

² RSA. – Budapest, 1961. – Т.2 (1270–1292). – Füzet 2/3. – Р.195–196; Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae: In 2 t. (далі – CDES). – Bratislava, 1987. – Т.2 (inde ab anno MCCXXXV usque ad anno MCCLX). – Р.355–356.

Petene (dictus Oros?)» та ін.)³, були комесами («Ruten Comes», «Comes Andreas filius Johannis de Wruzy», «Comes Nicolaus dictus Orrus», «comes Bogomerius filius Subislai», «comes Petrus filius Zubuslay» та ін.)⁴ або ж просто ідентифікувались у джерелах як знатні – «nobilis» («Nobilis vir Oros filius Ertudo», «Domina Serefyl filia Boromerii de Ruzka (ruthena?)», «Domina Rusynth vocata та domine Rusa», «uxoris Vrsa», «Ladislaus Rutenus»⁵, який без сумніву належав до числа упривілейованої знаті, що видно за наданими в його користування маєтностями⁶. Однак нерідко маємо справу і з переселенцями, чітко встановити обов'язки яких після переїзду до Угорщини неможливо за браком джерельних відомостей.

Окреслення функціональних обов'язків, виконуваних мігрантами, дозволить краще зрозуміти їх місце та роль у структурі середньовічного угорського суспільства, правове становище, адміністративні та військові повноваження тощо. Безумовно, це були люди, які володіли рухомим та нерухомим майном, а також залежним населенням. Пожалування, надавані східнослов'янським переселенцям в Угорщині впродовж XII–XIV ст., мали власну класифікацію, відображену у джерелах та відому з історичних досліджень, узагальнених словацьким істориком Л.Соколовським⁷. Серед найбільш популярних була «villa». Це поняття відоме ще з античних часів, коли під «віллою» розумівся окремий маєток латифундиста, в якому мешкали господар із сім'єю, слугами та рабами. У середньовічній Європі від часів Каролінгів вілла трансформувалася в поселення сільського типу із притаманними йому формами феодального господарства. «Capitulare de villis», виданий франкською імперською канцелярією в IX ст., регламентував управління віллою, узаконював форми виплати ренти тощо. В Угорському королівстві «villa» – це, як правило, пожалування, що перебувало в управлінні кількох сімейств⁸.

Поширеним типом надання земельних угідь у володіння Арпадів було «possessio», яке сприймалося або як окреме цілісне пожалування, що могло бути тотожним віллі, або ж як кілька земельних ділянок із рухомим і нерухомим майном. Таким чином, «possessio» могло дорівнювати навіть кільком віллам або ж якійсь її частині (половині чи третині)⁹. Такого типу надання успадковувалося як феодальний маєток, чому є не одне підтвердження. Неодноразово в документах, що окреслювали межі різних пожалувань, зустрічається поняття «predium». За своїм значенням воно могло бути близьким до «possessio», хоча часто нагадувало вільновідчужувану сімейну власність типу алоду («allodium») ¹⁰.

³ Magyar Országos Levéltár (MOL, Budapest). – Diplomataikai Levéltár (DL) 2470; Regestum Varadinense ex aminum ferri candentis Ordine chronologico digestum descripta effigie editionis a. 1550 illustrantum sumptissimusque Capituli Varadiensis lat. rit. – Budapest, 1903. – P.272; CDP. – Budapestini, 1880. – Т.8. – P.156–157, 378; Anjou-kori oklevéltár (далі – AKOkI). – Budapest; Szeged, 1996. – Т.4 (1315–1317). – Old.65, 59; Documente privitoare la Istoria Românilor. – Bucuresci, 1887. – V.1 (1199–1345). – P.618.

⁴ Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis (далі – CDH). – Budae, 1829. – Т.3. – V.1. – P.173; Szábo D. Két Árpád-kori oklevél // Századok (Budapesten). – 1906. – Évf.XL (40). – Old.628.

⁵ Див., напр.: Волощук М.М. Володислав Кормильчич: венгерская бытность 1214–1232 гг. // Древняя Русь: Вопросы медиевистики. – 2009. – №3 (37). – С.19–20.

⁶ AKOkI. – Budapest; Szeged, 1999. – Т.23 (1339). – Old.251.

⁷ Sokolovský L. Terminológia dejín správy stredovekej dediny na Slovensku // Historický časopis (Bratislava). – 1985. – R.33. – Č.4. – S.506–508.

⁸ Ibid. – S.506–507.

⁹ Ibid. – S.507.

¹⁰ Ibid. – S.508.

Відоме також земельне пожалування «terra», що могло являти собою як частину села, так і ліси, луки, придорожні землі, розташовані біля якихось шляхів тощо. Таке пожалування могло ототожнюватися також і з містечком чи замком¹¹. Значно рідше східнослов'янським поселенцям надавали земельні угіддя у формі «sessio». У даному випадку – це окремих двір з усіма маєтностями, які до нього входили. «Sessio» часто ототожнювалося із поняттями «curia», «mansio» та «predium». За своїми розмірами, господарськими можливостями, людськими ресурсами це було найменше з можливих угідь¹².

Не маючи достатніх підстав уважати населення названих поселень зі сто відсотковою впевненістю руським за походженням (допускаючи велику ймовірність заснування частини з них вихідцями із Галицької землі), ми все ж зобов'язані провести бодай поверховий джерелознавчий та генеалогічний аналіз документальних повідомлень для того, щоби переконатись у вірогідності такого факту або ж його відкинути. Зрозуміло, що частина сіл і селищ, будучи заснована у XII–XIII ст. дійсно вихідцями зі східнослов'янських земель, згодом, до XIV ст., у результаті асиміляції могла цілком втратити свій етнічний образ, а відтак у 4–5-му поколіннях відсоток русинів міг бути вже вкрай мізерним, прихованим за угорськими (чи іншими) іменами, посадами, статусом і т.д.

Більшість переселенців могли мешкати в передгірських районах Галицьких Карпат. Ця теза підтверджується джерельними відомостями про отримання в майбутньому таких земельних пожалувань, які в господарському розумінні та з погляду географічного розташування дуже нагадували східнокарпатське прикордоння (сучасні Вижницький район Чернівецької області, Богородчанський, Верховинський, Долинський, Коломийський, Косівський, Надвірнянський, Рожнятівський райони Івано-Франківщини, Самбірський, Сколівський, Стрийський, Турківський райони Львівської області, Підкарпатське воеводство Польщі, регіон Буковина в Румунії – тобто терени, які в різний час упродовж XII – першої половини XIV ст. входили до сфери впливу галицьких володарів). Подібна практика, очевидно, була не поодиноким, оскільки дозволяла інтенсивніше вести освоєння внутрішніх земель королівства, використовувати природні ресурси та ін. Відтак володіння переселенців у таких комітатах, як Ліптоу, Туроц, Спіш, Шариш, Земплен, Марамарош, Клуз у Трансільванії можна, на нашу думку, розглядати як цілком закономірне явище з погляду господарської доцільності окремо взятої родини та економічної політики правлячої династії загалом.

Саме на територіях сучасних Словаччини, Румунії, частково Східної Угорщини існували компактні громади, які з часом почали називатися русинськими¹³, однак втратили знання про шляхи потрапляння їхніх прародичів до Угорщини. Зрозуміло також, що ми не можемо бути впевнені, чи всі зі згаданих

¹¹ Ibid.

¹² Ibid. – S.509.

¹³ Наші підрахунки, виконані за «Географічним словником Угорщини», укладеним у середині XIX ст. засновником угорської статистики, членом-кореспондентом Угорської академії наук Е.Фійнешем, показали, що в межах сучасного Закарпаття існувало не більше 10 поселень, безпосередньо пов'язаних із руською топонімією (див.: Фійнеш Е. Географічний словник Угорщини (Опис населених пунктів Закарпаття середини XIX ст.). – Ужгород, 2011. – С.12–13, 15–16, 56, 64, 67, 71, 78–79). Інші ж виникали на основі слов'янських, угорських, німецьких тощо.

у документах особи раніше належали до категорії боярства (галицького, волинського, чернігівського та ін.), однак опосередковано до такого висновку нас підштовхує проведений аналіз наявних документальних повідомлень.

Комеси

Категорія військово-служилої та придворної знаті, відома з документів як комеси («comes», угорський варіант – «*ispán*», слов'янський – «жупан»), належала до вищих прошарків суспільства. За деякими виконуваними обов'язками їх можна було б ототожнити з графами («*grafio*»). Існують згадки про «*comes parochiae*», «*comes castris*», «*comes comitatus*», «*comes provinciae*» та ін.

Комеси були тісно пов'язані з правлячими монархами системою поземельних та особистісних відносин, легітимізованих, очевидно, васально-сюзеренними зобов'язаннями, не завжди добре висвітленими у джерелах. Обов'язки їх були найрізноманітнішими. Вони очолювали комітати, міста, збирали королівські податі, контролювали ведення господарства («*iudex regius*»), були головними воєначальниками на місцях («*maior exercitus*») тощо.

Безумовно, військова складова служби комесів вважалася однією з пріоритетних. Внутрішня диференціація за функціональними обов'язками призвела з часом до виокремлення посад, відомих як «*comes castris*» та «*comes confinii*»¹⁴. Особи цього статусу зобов'язувалися охороняти кордони Угорщини та прикордонні фортеці, що інтенсивно розбудовувалися від середини XIII ст. Вони мали у своєму підпорядкуванні загони дрібного військово-служилого люду.

Також комеси виконували доручення при дворі монарха («*curialis comes*»), були його довіреними особами в різних справах¹⁵. Зокрема, в статті 5 «Золотої булли» від 1222 р. згадувалося принаймні про дві категорії цього суспільного прошарку – «*comites parochiani*» (очільник комітату) та «*comites curie*» (начальник комітатського замку)¹⁶. Згаданий закон в статті 29 від 1222 та в статті 21 від 1231 рр. передбачав, що комес у межах комітату міг користуватися правами власного сану¹⁷.

«Золота булла» 1222 та її оновлений проект від 1231 рр. чітко встановила регламентацію повноважень комесів у кількох важливих аспектах їхньої діяльності. Зокрема, військова служба на користь правлячого монарха не залежала тепер від бажання самого воїна, оскільки за умов організації та проведення

¹⁴ Див., напр.: *Zsoldos A. Az Árpádok és alattvalóik (Magyarország története 1301-ig)*. – Debrecen, 1997. – Old.120–121, 124.

¹⁵ Про інші обов'язки комесів див.: *Borosy A. Főúrák, familiárisok, udvári harcosok Magyarországon a XIII. században // Hadtörténelmi közlemények (Budapest)*. – 1978. – Évf.25. – Old.315–338; *Idem. A királyi várispánságok hadakozó népei Magyarországon a tatárjárás előtt // Ibid.* – 1983. – Évf.30. – Old.3–24; *Fügedi E. Ispánok, bárók, kiskirályok: A középkori magyar arisztokrácia fejlődése*. – Budapest, 1986. – 424 l.; *Engel P. Honor, Castrum, Comitatus: Studies in the Government System of the Angevin Kingdom // Quaestiones Mediaevi Novae*. – Warszawa, 1996. – Vol.1 (Principles and Ideology of Government). – P.91–100.

¹⁶ «Нехай комеси комітатів не виносять вироків щодо маєтків сервієнтів, якщо справа не стосується стягнення грошей, або ж десятини. Комеси комітатських замків узагалі нікого нехай не судять, крім осіб, які належать замку» («*Comites parochiani predia servientum non discuciant, nisi in causa monetarum et decimarum. Comites curie parochiani nullum penitus discuciant, nisi populos sui castris*») (див.: *The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary: In 2 t.* – Idyllwild, 1999. – Т.1 (1000–1301). – P.32).

¹⁷ *Ibid.* – P.34.

кампанії поза межами держави комес, на відміну від королівського сервієнта, був зобов'язаний супроводжувати свого сюзерена власним коштом¹⁸. Обов'язок комеса супроводжувати монарха в походах за кордон зберігся і в артикулі 8 акту від 1231 р.¹⁹

Представники даного прошарку мали своїх підлеглих («vice comes»), які заступали їх у різноманітних ситуаціях. Віце-комеси, своєю чергою, часто обиралися із числа йобагонів королівських замків, які допомагали головному комесу на місцях у військових і господарських справах. Відтак внутрішній ієрархічний континуїтет дозволяв доволі безболісно функціонувати адміністративному та військовому управлінню на місцях.

Безумовно, що до кінця XIII–XIV ст. представники цього стану ввійшли до кола королівських баронів, склавши найбільш заможну категорію угорського суспільства. Серед комесів, які були русинами за походженням, можна назвати особу, ідентифіковану як «Ruten Comes» і відому з епізодичної згадки під 1165 р.²⁰

Сервієнти

Поняття «serviens regis», що сформувалося під впливом традиції поділу угорського суспільства на особисто вільне та залежне населення, як станова одиниця відоме на сторінках документів від початку XIII ст.²¹, хоча епізодичні згадки про сервієнтів мають місце й у другій половині – наприкінці XII ст.²² До цієї категорії входили різні за статусом особи. Насамперед це були вільні мешканці, які володіли нерухомим і рухомим майном, правом передачі його у спадок, несли військову службу тощо. Однак форми та місця служіння були різними.

Можна припустити, що саме вони склали ядро королівського війська, будучи доволі чисельним прошарком суспільства²³. Водночас є підстави вважати, що сервієнти належали до числа придворних слуг, з яких потім утворилася категорія військово-служилих осіб – «familiaris»²⁴. Непростим залишається питання про рівень їх заможності та знатності, яка, очевидно, була різною у середовищі сервієнтів і відповідала тенденціям внутрішньої диференціації. Окремі представники цього прошарку напряду залежали від грошової підтримки, котру їм надавали їхні сюзерени із числа світської та церковної знаті²⁵. Безумовно, їх можна ототожнити з міністеріалами західноєвропейського типу, широко відомими, зокрема, у сусідніх імперських землях. Такої думки дійшли угорські дослідники ще на початку XX ст.²⁶

¹⁸ Ibid. – P.33.

¹⁹ Ibid. – P.37.

²⁰ CDH. – Buda, 1829. – T.3. – V.1. – P.173.

²¹ Див. головні праці, присвячені цьому прошарку населення: *Szekfű Gy. Serviensek és familiarisok: Vázlat a középkori magyar alkotmány-és közigazgatástörténet köréből.* – Budapest, 1912. – Old.25–37; *Váczy P. A királyi serviensek és a patrimoniális királyság // Századok.* – 1927–1928. – Évf.61–62. – Old.243–290.

²² Див., напр.: *Váczy P. A királyi serviensek és a patrimoniális királyság.* – Old.261.

²³ *Zsoldos A. Az Árpádok és allatvalóik (Magyarország története 1301-ig).* – Old.150–153.

²⁴ *Szekfű Gy. Serviensek és familiarisok...* – Old.28.

²⁵ Див., напр.: *Monumenta ecclesiae Strigoniensis: In 2 t. (далі – MES).* – Strigonii, 1874. – T.1 (ab a. 979. ad a. 1273). – Old.430.

²⁶ *Váczy P. A királyi serviensek és a patrimoniális királyság.* – Old.245.

За активної участі сервієнтів у квітні 1222 р. було організовано змову проти короля Андраша II (Андрія II, 1205–1235 рр.), у результаті якої він був змушений визнати за ними широке коло прав і привілеїв, чітко обумовлених у документі, відомому як «Золота булла». Недотримання постанов акту не тільки правлячим монархом, але і його наступниками загрожувало відкритим виступом сервієнтів.

Саме їхні господарства в першій чверті XIII ст. найбільше потерпали від сваволі королівських урядників та самих верховних правителів, про що прозоро натякали постанови «Золотої булли» від 1222 та її оновленого варіанту від 1231 рр. Зокрема, в артикулі 2 йшлося: «Ми також бажаємо, щоб і ми, і наші нащадки в будь-який час не могли б схопити чи розорити нікого з сервієнтів на користь будь-якого магната, це можна зробити лише після виклику до суду і звинувачення у законному порядку»²⁷. Артикули 3–5, 18 та 22 передбачали дотримання з боку королівської адміністрації умов успадкування сервієнтами власної землі (в тому числі по жіночій лінії), фіксували податі. Урядникам заборонялося без згоди сервієнта зупинятися в його землях, користуватися його будинком, рухомим і нерухомим майном²⁸. Ці постанови підтвердила та розширила булла від 1231 р.²⁹

Не виключено, що ряди сервієнтів поповнило чимало осіб зі складу руських переселенців, хоча з документів нам відомий лише один лаконічний приклад, датований 15 серпня 1325 р. – згадка про «Orosz (Ruthenus) Jacobus», який мешкав в околицях Шариша³⁰. Приблизно на першу чверть XIV ст. через політичні та династичні трансформації умови функціонування стану сервієнтів дещо змінилися. Чимало з них перебували на службі в опозиційних новій династії сил, зокрема у загонах Матея Чака, Петера Петене та ін. За підрахунками угорського історика А.Бороші, вірних М.Чаку сімейств фаміліаріїв і сервієнтів було близько 70³¹. Відтак представники Анжуйської династії були змушені піти на підтвердження «Золотої булли» від 1222 р., що у 1351 р. і зробив король Лайош I (Людовік I, 1342–1382 рр.).

Йобагіони

Представники дрібної військово-служилої знаті, відомі з джерел як «iobagiones» (з угорської «iobbágy» – «краций», тобто «краці мужі»), селилися зазвичай на кордонах королівства з метою захисту володінь правлячої династії. У XII–XIV ст. йобагіони поділялися на замкових («iobagiones castris») та тих, що мешкали у сільській околиці. Проте періодично в документах зустрічаються згадки про особистих йобагіонів тих чи інших представників знаті, у тому числі духівництва³². Їх класифікація та внутрішньо-станова еволюція достатньо

²⁷ «Volumus eciam quod nec nos posteri nostril aliquot tempore servientes capiant vel destruant favore alicuius potentis, nisi prius citati fuerint et ordine iudiciario convicti» (див.: The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary. – P.32).

²⁸ Ibid. – P.32–34.

²⁹ Ibid. – P.37–38.

³⁰ AKOKl. – Budapest; Szeged, 1997. – Т.9 (1325). – Old.202.

³¹ Borosy A. Főúrák, familjársok, udvári harcosok Magyarországon a XIII. században // Hadtörténelmi közlemények. – 1978. – Év.f.25. – Old.323.

³² Див., напр.: Váczy P. A királyi serviensek és a patrimoniális királyság. – Old.259, 263; Bolla I. A jogilag egységes jobbágyosztály kialakulása Magyarországon. – Budapest, 1983. – Old.262.

складні, оскільки частина йобагонів у XV ст. перейшла у категорію залежного селянства, а хтось зберіг свій попередній статус³³. Королівські йобагоні не раз згадуються в актах як особиста військова сила монарха³⁴.

Йобагоні періодично потрапляли у володіння Рюриковичів і, мабуть, не лише в результаті воєнних виправ. Так, краківський єпископ Вінцентій Кадлубек у своїй хроніці під 1198–1199 рр. згадує у столиці Галицького князівства «*satrapas et eubagionum florentissimos*», які зазнали втрат після захоплення міста володимирським князем Романом Мстиславичем (1198/1199–1205 рр.)³⁵. Сам факт демонстрації міжстанових відносин галицької та угорської знаті на рубежі XII–XIII ст. доволі важливий³⁶. Не виключено, що наприкінці свого правління місцевий володар Володимир Ярославич (1187–1198/1199 рр.) після складного періоду стосунків із Белою III (1172–1196 рр.) налагодив відносини із новим угорським монархом Імре (1196–1204 рр.). Присутність у Галичі певної кількості королівських йобагонів³⁷, які у XIII ст. іноді виконували дипломатичні та посольські доручення Арпадів³⁸, виглядає логічною, проте ми не можемо однозначно окреслити категорію, до якої слід було б зарахувати осіб, згаданих польським хроністом.

На сторінках пам'яток угорського права XIII ст. «*iobagiones*» згадуються неодноразово, причому з різноманітними означеннями. Так, у буллі короля Андраша II від 1222 р. між поняттями «*iobagio habens honorem*» та «*iobagiones castrorum*» простежується чітка різниця. До першої категорії зараховували знатних осіб («*habens honorem*»), натомість до другої – воїнів, прикріплених до замків, де вони й несли службу. Зрозуміло, що «*iobagio habens honorem*» займали у соціальній ієрархії вище становище порівняно з сервієнтами, про що свідчив, зокрема, артикул 10: «Якщо йобагон знатного чину загине під час воєнного походу, його синові або ж братові належить подарувати відповідну посаду, якщо аналогічним чином загине

³³ Див.: CDP. – Т.8. – Р.207; CDAC. – Pest, 1874. – V.12 (1274–1300). – Р.619–620; CDH. – Buda, 1838. – Т.9. – V.6 (1342–1382). – Р.106–108.

³⁴ Zsoldos A. A várjobbágyi birtoklás megítélésének változásai a tatárjárást követő másfél évszázadban // *Aetas*. – 1990. – №3. – Old.5–34; *Idem*. Néhány adat a várjobbágyiség létszámának kérdéséhez // *Scripta manent: Ünnepi tanulmányok a 60. életévét betöltött Gerics József professzor tiszteletére*. – Budapest, 1994. – Old.85–94; *Idem*. Királyi szerviensek és nemzetsége(i)k // *Az Alföld társadalma*. – Nagykőrös, 1998. – Old.149–171; *Idem*. A szent király szabadjai: Fejezetek a várjobbágyiség története. – Budapest, 1999. – 210 l.; *The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary*. – P.97.

³⁵ *Kadlubek W. Kronika polska*. – Wrocław, 2003. – S.255. Не виключено, що під поняттям «*satrapas*» польський хроніст мав на увазі сервієнтів, записавши їх із помилкою. Принаймні не зрозуміло, кого ж слід уважати «сатрапами» поряд із «найславнішими йобагоніями». На нашу думку, це були саме сервієнти, котрі в угорських документах дуже часто виступають разом із йобагоніями.

³⁶ *Волющук М.М.* Особливості русько-угорських відносин у період об'єднання Галицького і Волинського князівств (1199–1205 рр.) // *Nad Wisłą i Dnieprem: Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszłość i teraźniejszość: Seria «Systemy Międzynarodowe i Globalny Rozwój»*. – Toruń; Kijów, 2005. – №2/3. – S.290; *Його ж.* Вплив державотворчої діяльності князя Романа Мстиславича на еволюцію міжнародно-правового статусу Галицької та Волинської земель (кінець XII – початок XIII ст.) // *Україна соборна: Зб. наук. ст.* – К., 2005. – Вип.2. – Ч.3. – С.22–23; *Його ж.* Роман Мстиславич – видатна постать української історії // *Історичний журнал*. – 2005. – №3. – С.75.

³⁷ Точна їх чисельність невідома, проте свідчення В.Кадлубка про розправу князя Романа Мстиславича над іноземцями переконують у тому, що йобагонів було чимало. Йобагоні королівських фортець належали до середнього за статусом і можливістю прошарку військово-служилої знаті, часто розселені на прикордонні з метою його оборони. Це були різні за етнічним походженням люди, у тому числі – вихідці зі східнослов'янських земель. Крім Угорщини ця категорія населення не зустрічалася у жодній іншій країні Європи. Польський хроніст безумовно знав, звідки походять ці йобагоні, саме тому й навів їх соціальну ідентифікацію.

³⁸ CDP. – Győrött, 1867. – Т.4. – Р.28–29; *Ibid.* – Budapestini, 1876. – Т.6. – Р.139, 150, 273; *Malyúsz E. A Szent-Istvány család levéltára 1230–1525*. – Budapest, 1988. – Old.16.

сервієнт – то його син буде обдарований як уважатиме за потрібне король»³⁹. Відтак можна припустити, що чин йобагіона був здебільшого спадковим.

Замкові ж йобагіони, прикріплені до фортець обов'язком служби, були людськи особисто вільними («iobagiones castrorum teneantur secundum libertatem a sancto rege institutam» – згідно з артикулами 19 від 1222 та 14 від 1231 рр.⁴⁰) і перебували, очевидно, на одному соціальному щаблі з сервієнтами. Про це натякає «Золота булла» короля Андраша II від 1231 р. Зокрема, уже у преамбулі до закону йшлося про свободи «aliis iobagionibus et servientibus regni nostri»⁴¹. Згідно з артикулом 8, йобагіони королівських фортець, а також комеси та інші особи, котрі перебували на королівському утриманні, були зобов'язані вирушати у закордонні походи монарха⁴².

Йобагіонів – вихідців зі східнослов'янських земель, про яких згадано в угорських документах, було, як видається, чимало. На основі відомих прикладів ми можемо припустити, що «Vruz Jobagio», «Dominicus Ruthenus (?)», «Iobagio Ruska de villa Simon», «Maladik/Mladik Ruthenus» тощо⁴³ належали до категорії замкових йобагіонів. Також до них можемо віднести прикріплених до фортеці Бан і відомих від 1214 р. «castrenses Chedur», «Iecur filius Redea», «Sol et Boutun», «filios Sacicu», «Syteci filius Babuci liberos et genere Ruthenos»⁴⁴. Цілком можливо, що ці особи брали участь в угорських походах у Галичину та на Волинь.

Сини йобагіонів

Представники військово-служилого прошарку синів йобагіонів («filii iobagioni») були особисто вільними людьми, і як правило виконували військові або сторожові функції на прикордонні («confinium») королівства. У «Золотих буллах» XIII ст. згадок про них немає, проте в межах окремих комітатів, як-от Спіш, на думку словацького історика М.Гомзи, вони користувалися відмінними від інших військових прошарків привілеями⁴⁵.

Згідно з дослідженнями А.Жолдоша, «filii iobagionum» головним чином фіксувалися в комітатах Туроч, Ліптоу і Спіш, що являли собою частину так званого Зволєнського лісового комітату. Деякі з них осіли в Абауйварі та Шариші, що їх королівська курія розглядала як прикордонні землі. Німецькі та слов'янські мешканці тут зосереджувалися довкола відповідних міських центрів⁴⁶. Відомо, що належність до цієї категорії в перспективі створювала умови для започаткування дрібношляхетських родів, які мешкали у сільській околиці.

³⁹ «Si quis iobagio habens honorem in exercitu fuerit mortuus, eius filius vel frater congruo honore sit donandus et si serviens eodem modo fuerit mortuus, eius filius – sicut regi videbitur – donetur» (див.: The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary. – P.33).

⁴⁰ Ibid. – P.34.

⁴¹ Ibid. – P.36.

⁴² Ibid. – P.37.

⁴³ RSA. – Budapest, 1923. – Т.1 (1001–1270). – P.111; CDP. – Т.7. – P.6–7; CDAC. – Pest, 1871. – V.9 (1272–1290). – P.479.

⁴⁴ Regestum Varadinense examinum ferri candentis Ordine chronologico digestum descripta effigie editionis a. 1550 illustrantum sumptissimusque Capituli Varadiensis lat. rit (далі – RV). – Budapest, 1903. – P.180.

⁴⁵ Homza M. Ku genéze spišských kopianíkov // Historický sborník (Bratislava). – 2006. – Č.1/2. – S.23.

⁴⁶ Zsoldos A. Vznik Spišského komitátu // K stredovekým dejinám Spiša. – Stara Lubovňa, 2003. – S.26–27; Idem. Az Árpádok és allatvalóik (Magyarország története 1301-ig). – Old.205.

Дослідникам невідомо, до якої саме групи долучалися руські за походженням сини йобагонів, принаймні джерела про це нічого не повідомляють. Узагалі, етнічний склад прикордонної сторожі, починаючи з XI–XII ст., відзначався строкатістю⁴⁷. Угорський історик П.Немет аргументовано довів цей факт на основі аналізу середньовічної мікротопоніміки, топоніміки прикордонної східної області Боржава, вивчення системи надання місцевих земельних наділів представникам угорської знаті, яка не завжди була автохтонною⁴⁸. Відтак немає нічого дивного, що у XIII–XIV ст. поряд із руськими (галицькими) переселенцями за охорону Арпадових володінь могли відповідати німці, місцеві слов'яни, печеніги, яси, половці, волохи й т.д.

Вивчаючи суспільний прошарок синів йобагонів словацький дослідник Д.Рапант упевнено зараховував таких осіб до дітей колишніх галицьких бояр, які перебравися в Угорщину⁴⁹. Ця думка автора знайшла певне продовження на сторінках праці Е.Маюса, присвяченої утворенню комітату Туроц, де історик наголосив, що угорське поняття «*filiis iobagiones*» та руське «діти боярські» дуже близькі⁵⁰. Утім, уважати всіх синів йобагонів галичанами чи волинянами, звісно, підстав немає.

Представники даного прошарку населення зазвичай мешкали у сільській місцевості, отримуючи різнотипні пожалування від правлячих монархів. У соціальній ієрархії сини йобагонів стояли нижче йобагонів та несли службу під орудою місцевого комеса⁵¹. До синів йобагонів, які переселилися з Русі, на нашу думку, належали «*filius iobagioni Ruthen*», «*Filiis iobagionum Vitk filius Prosemer*», «*Nosce filius Rus*», «*Dobez filius Leton*». Можливо, були й інші особи, про яких у документах не збереглося жодної згадки.

Спішські списоносці

Спішськими списоносцями («*dancelarii*») називалась особлива категорія військово-служилої знаті, перші згадки про яку датуються 1243 р., причому винятково в межах комітату Спіш («*terra Scepusia*»), натомість в інших частинах середньовічної Угорщини нічого подібного не було. М.Гомза припускає, що ця категорія сформувалася за аналогом королівських йобагонів⁵². Списоносці відрізнялися за своїм етнічним походженням, не підлягали юрисдикції місцевого комеса й управлялися призначуваною королем особою. Після смерті списоносця його майно успадковувалося по жіночій лінії – переходило до нового чоловіка вдови небіжчика або ж до його доньки⁵³.

⁴⁷ Borosy A. Határőrség és határőrök az Árpádok korában // *Hadtörténelmi közlemények*. – 1977. – Évf.24. – Old.557.

⁴⁸ Немет П. Образование пограничной области Боржавы // *Проблемы археологии и древней истории угров: Сборник статей советских и венгерских археологов / Отв. ред. А.П.Смирнов, В.Н.Чернецов, И.Ф.Эрдели*. – Москва, 1972. – С.207, 214–215.

⁴⁹ Rapant D. Drobne štúdie k slovenskému stredoveku // *Slovenská archivistika* (Bratislava). – 1974. – R.IX. – Č.1. – S.61–74.

⁵⁰ Mályusz E. Turóc megye kialakulása. – *Máriabesnyő; Gödöllő*, 2005. – Old.149–150.

⁵¹ Див., напр.: CDH. – Buda, 1830. – T.6. – V.2. – P.246.

⁵² Homza M. Ku geneze spišských kopijníkův. – S.16.

⁵³ Žifčák F. K identifikácii najstarších kopijníckych rodín // *K stredovekým dejinám Spiša*. – S.41. Тут див. огляд останніх досліджень на тему спішських списоносців.

Часто ця група населення формувалася з іноземних переселенців, що прибували на Спіш, у тому числі – руських (галицьких). Історики не раз висловлювали думку, що етнічне ядро списоносців становили словаки⁵⁴. Подібні спостереження сформувалися на основі аналізу їхніх імен, серед яких було чимало типово слов'янських: Юрай – Юрко, Віт – Вітко та ін.⁵⁵

На думку М.Гомзи, вони активно використовувалися у збройних виправах проти руських князів, регулярно організовуваних Арпадами від кінця XII ст.⁵⁶ Однак з огляду на пізню появу спішських списоносців у документах (підтвердження привілею Белою IV у 1243 р.) ми можемо лише припускати, що вони брали участь як окремий підрозділ в угорських походах у Галицьку землю в 1230–1240-х рр. На другу половину XIII–XIV ст. у комітаті Спіш нараховувалося понад 100 родин спішських списоносців⁵⁷.

Не виключено, що частина вихідців із Галичини чи інших руських земель, потрапивши до Угорщини та отримавши статус списоносців, брали участь у східних виправах монархів протягом першої половини XIII ст. Серед згаданих у джерелах осіб від 1273 до 1298 рр. відомі спішський списоносець «*Myculay filius Rutheni*» та його син «*Myculaus filius Myculai*»⁵⁸.

Магістри

Поняття «*magister*» (із лат. «начальник», «учитель») – давньоримського походження. У середньовічній Угорщині носії цього звання виконували широкі функціональні обов'язки, у тому числі військові та церковні. У джерелах зустрічаємо поняття «*magister tawarnicorum*» (управляв палацовим господарством), «*magister dapiferorum*» (стольник), «*magister pincernarum*» (підчаший), «*magister agazonum*» (стайничий) та ін. При цьому особа, відома як магістр, могла виконувати одночасно обов'язки віце-комеса. Згідно з «Анонімним описанням Східної Європи» початку XIV ст., «другим після короля є двірський, що стоїть вище трибутарія»⁵⁹. Таким чином, двірські в рецепції автора нарративу розглядалися як проміжна ланка між палатином і збирачем податей до королівської скарбниці. Обов'язки магістрів розкриває зміст виконуваних ними доручень, а їх військовий статус передбачав командування сервієнтами⁶⁰.

Не раз особи східнослов'янського походження виконували різноманітні магістерські завдання. Зокрема, «*Bogomerius filius Subislai*» при дворі «молодшого короля» Бели (майбутній Бела IV, 1235–1270 рр.) у Трансільванії був підчашим («*magistri pincernari*»)⁶¹. Серед управителів господарськими справами дружини короля Карла Роберта (1308–1342 рр.) королеви Марії під 1318 р. згадується «*Magister Tysa [rutenus], dilectus et fidelis Aulae nostrae*

⁵⁴ Žižňak F. K identifikácii najstarších kopijnických rodín. – S.43.

⁵⁵ Homza M. Ku genéze spišských kopijníkov. – S.19.

⁵⁶ Ibid. – S.22–23; Historia Scepusii. – Bratislava; Kraków, 2009. – V.1. – P.375–376.

⁵⁷ Žižňak F. K identifikácii najstarších kopijnických rodín. – S.44.

⁵⁸ CDP. – T.8. – P.156–157, 378.

⁵⁹ «*Secundus a rege magister tarnicorum uocatur ille, qui est super tributa*» (див.: Anonymi Descriptio Europae Orientalis. – Cracoviae, 1916. – P.51).

⁶⁰ Див., напр.: CDH. – Budaë, 1829. – T.5. – V.2. – P.99–102.

⁶¹ Wertner M. Az Árpádkori megyei tisztszelők. – Budapest, 1897. – Old.50.

[regis] Tauarnicus»⁶². Саме він, мабуть, і був «правою рукою» монаршої особи. Відомо також про кількох осіб, «прозваних руськими» і згаданих як магістри, однак їх функціональних обов'язків встановити так і не вдалося. Серед них «Magister (?) Iohannus Latinus dicta Russia de Talya» (1291 р.)⁶³, «Magister Petrus dictus Orrus» (1331, 1335, 1345 pp.)⁶⁴, «Magister Miklos dictus Orrus» (1333, 1337–1341 pp.)⁶⁵.

В адміністративному управлінні комітатами магістр, як світська посадова особа, виконував обов'язки, дуже схожі з обов'язками комеса. Це добре помітно на прикладі магістра Петра Петене («magister Petrus filius Pethene»), який наприкінці XIII – на початку XIV ст. у комітатах Земплен, Шариш та Унг посідав значні маєтності, займався земельними, податними та військовими дорученнями королів, контролював господарський розвиток відданих йому в управління й користування земель⁶⁶. Утім, словацький дослідник Д.Рач доводить, що в Угорщині на рубежі XIII–XIV ст. посада магістра здебільшого належала до церковної сфери⁶⁷.

Пристави та прокуратори

У період правління Арпадів пристав («pristaldus», «prestaldos», «prestaldus») уважався одним із головних державних урядників, який виконував у тому числі обов'язки юридичного характеру, зокрема адвоката та судді. За часів Андраша II посади приставів і прокураторів («procurator») були дуже схожими за обсягом повноважень, причому перші не раз виконували обов'язки других. За Арпадів бачимо приставів при королях, палатинах, єпископах, комесах. Фігурують вони також і на сторінках «Золотої булли» від 1231 pp. Зокрема, в статті 10 йшлося про те, що у випадку несправедливо вирішеної судової справи місцевий єпископ має право відлучити пристава-винуватця від церкви доки той не відшкодує завданих збитків⁶⁸. Від 1285 р. осіб, що обіймали цей уряд, часто згадували із предикатом «homo regius», хоча в подібному статусі вони відомі фактично з початку XIII ст.

Представники роду Ludan, до якого, на нашу думку, належав літописний Судислав, часто обіймали уряди приставів при дворі Арпадів. За свою службу отримували різноманітні пожалування. У літописанні зафіксоване їх перебування при дворі «молодших» Арпадів у Галичині, де вони виконували судові функції. Також у роки правління останніх представників цієї угорської династії відомий «procurator Benedictus Ruthenus» (1297 р.)⁶⁹.

⁶² CDH. – Buda, 1832. – Т.8. – В.2. – Р.147.

⁶³ Árpád-kori oklevelek a Heves megyei levéltárban (Diplomata aetatis Arpadiana in archivo comitatus Hevesiensis conservata). – Eger, 1997. – Old.69.

⁶⁴ Documente privitoare la Istoria Românilor. – V.1 (1199–1345). – P.618; Magyar Országos Levéltár (MOL, Budapest). – Diplomatikai Levéltár (DL) 3772.

⁶⁵ AKOkl. – Budapest; Szeged, 2002. – Т.17 (1333). – Old.133; MOL. – DL 2470; CDH. – Т.9. – В.3. – Р.127.

⁶⁶ Див.: Волощук М.М. До питання східнослов'янського походження Петра Петуні // Український історичний журнал. – 2011. – №2. – С.21–35.

⁶⁷ Rác Gy. Otázka magistra spojená s voľbou spišského prepošta v roku 1301 // Spiš v 12. a 13. storočí. – Stará Lubovňa, 2011. – S.94.

⁶⁸ The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary. – P.37.

⁶⁹ CDAC. – Pest, 1873. – V.10 (1290–1300). – №162.

Судді

Судові функції у середовищі угорської знаті покладалися на осіб, котрі не тільки були обізнаними зі звичаєвим, часто застосовуваним на практиці, але й цивільним та канонічним правом. Навчання у західноєвропейських університетах (Болонському, Паризькому, Падуанському та ін.) дозволяло їм здобути необхідну кваліфікацію. У поточному актовому матеріалі представники Феміди відомі як «iudex» та «examinator». Розмежування між цими посадами провести непросто, виконання службових обов'язків велося як на місцевому, так і на куріальному рівнях. Не виключено, що під поняття «iudex» підпадали також пристави чи прокуратори.

Судді брали участь у засіданнях не тільки королівської та курії вищого духовництва, але й світської знаті місцевого рівня, особливо в комітатських центрах. Розглядали вони найрізноманітніші справи – від упорядкування земельних питань, пов'язаних з успадкуванням, продажем чи обміном володінь, до розслідування суто кримінальних переступів, яких у період правління в Угорщині династій Арпадів та Анжу було чимало.

Серед переселенців, відомих у джерелах як «Rutheni» або ж «dicti Rutheni», неодноразово згадуються судді. Такими, зокрема, були «iudex Nicolaus filius Laurency de genere Vrs»⁷⁰, «examinator Gregorius Vrzu»⁷¹. Очевидно, що уряд співсудді певний час обіймав також і «Subislaus genere Ludan comes et coniudex archiepiscopi Strigoniensi» (станом на 1236 р.)⁷².

Госпіти

Суспільний прошарок госпітів («hospes», «hospites», тобто «гості») для середньовічної Угорщини відомий від XI–XII ст. Під цією категорією слід розуміти переселенців, які через різні обставини прибували на постійне місце проживання до володінь Арпадів, користуючись тут різноманітними правами. Цілеспрямований процес переселення госпітів із метою залюднення неосвоєних земель розпочався за правління Кальмана I (Коломана I, 1096–1116 рр.).

У новій країні прибульці отримували земельні угіддя, котрі мали до певної міри екстериторіальні щодо місцевого суду та збирачів податей права. Як правило, поселення госпітів утворювали локальні моноетнічні анклавні, де мешкали переселенці одного етнічного походження – німці, чехи, русь тощо. При цьому подібні осередки могли бути розкиданими по всій території королівства, що, очевидно, залежало від господарських потреб розселення мігрантів. Госпітами вважалися ті громади, які проживали в Угорщині не більше 70 років⁷³.

Госпіти належали до категорії особисто вільного населення. Вони не тільки займалися розвитком власних господарств, але й виконували різноманітні

⁷⁰ CDP. – Т.7. – Р.18.

⁷¹ Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae: In 14 v. – Zagrabiae, 1912. – V.10 (1332–1342). – Р.87, 472.

⁷² CDESL. – Т.2. – Р.10.

⁷³ Zimmermann H. Hospites Theutonici: Rechtsprobleme der deutschen Südostsiedlung // Gedenkschrift für Harold Steinacker (1875–1965). – München, 1966. – S.69.

службові обов'язки, брали участь у війнах та ін. Такий відносно незалежний у правовому розумінні прошарок був потрібен правлячим династіям в їх протистоянні з місцевою заможною знаттю.

Правовий статус госпітів частково окреслювали норми «Золотих булл» від 1222 і 1231 рр. Зокрема, в артикулі 11 від 1222 р. зазначалося: «Якщо до королівства прийдуть госпіти, тобто люди з добрими намірами, то вони не повинні займати високе становище без згоди королівської курії»⁷⁴. Таким чином, доступ іноземців до державних посад обмежувався волею правлячого монарха та його найближчого оточення. Особисті свободи госпітів гарантував артикул 19⁷⁵. Відповідно до постанов 1231 р. госпіти-іноземці у сфері судочинства перебували в невідгідній щодо угорців ситуації, адже їхні питання, як про це йшлося в артикулі 4, мали розглядатися лише після розв'язання судових справ корінних мешканців⁷⁶.

Окрім численних і добре вивчених у спеціальній літературі німецьких госпітів⁷⁷, чималий відсоток в Угорському королівстві становили громади, ідентифіковані як «*homines liberos rutenes*». Це були, безумовно, госпіти. Із документів нам відомі як поселення, так і поодинокі згадки руських гостей. Зокрема, на нашу думку, до такого роду мешканців могли належати приписані в 1214 р. до замку Бан «*castrenses Chedur*», «*Iecur filius Redea*», «*Sol et Boutun*», «*filios Sacicu*», «*Syteci filius Babuci*», котрі вважалися «*liberos et genere Ruthenos*»⁷⁸. Групу «*homines liberos rutenos*» між 14 січня і 5 лютого 1324 р. згадує кілька угорських актів⁷⁹.

Імена госпітів відомі з документів 1330–1350-х рр. Так, в одному з актів Егерської капітули від 8 липня 1337 р. йшлося про «*Ozyph rutheni*» (Йосипа Руського), «*hospitibus de Wynna*» у Земпленському комітаті⁸⁰. Під 9 серпня 1358 р. згадано «*Johannes Oruz et Dumith hospites similiter*»⁸¹. Щоправда, невідомо, чи був цей «*Dumith*» також руським переселенцем, як Іоанн (Іван), адже з документа це незрозуміло.

Отже, соціальний та функціональний статус переселенців із володінь Рюриковичів на території, підвладні угорським династіям, упродовж XII–XIV ст. був доволі помітним. Особисто вільні люди, які обіймали в новій країні найрізноманітніші уряди, зробили значний внесок в її розвиток. Десятки сімей переселенців, отримуючи у користування зручні в господарському плані

⁷⁴ «*Si hospites videlicet boni homines ad regnum venerint, sine consilio regni ad dignitates non promoverentur*» (див.: *The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary*. – P.33).

⁷⁵ *Ibid.* – P.34.

⁷⁶ *Ibid.* – P.37.

⁷⁷ Див., напр.: *Zimmermann H.* Hospites Theutonici. Rechtsprobleme der deutschen Südostsiedlung. – S.67–84; *Idem.* Siebenbürgen und seine hospites Theutonici: Vorträge und Forschungen zur südostdeutschen Geschichte. – Köln; Weimar; Wien, 1996. – S.77–80.

⁷⁸ RV. – P.180.

⁷⁹ *Székelly oklevéltár 1219–1776*. – Budapest, 1934. – Old.6–9; AKOkl. – Budapest; Szeged, 1993. – T.8 (1324). – Old.20, 37; *Erdélyi O.* Oklevelek levelek és más irások emlékek Erdély történetéhez. – Budapest, 2004. – K.2 (1301–1339). – Old.181–182.

⁸⁰ *A Nagymihályi és Sztárai gróf Sztáray család oklevéltára*. – Budapest, 1887. – K.1 (1234–1396). – Old.132.

⁸¹ *Ibid.* – Old.301.

землі, часто використовувалися місцевою й центральною адміністрацією у військових цілях, при виконанні судочинства тощо. Вони обіймали значні посади в королівських куріях, були наближеними до монархів особами, перебували в епіцентрі палацових справ. Переселенці започатковували свої роди, більшість з яких не набула високого статусу, так і залишившись дрібними земськими. Частина мігрантів швидко асимілювалась. Зі входженням Галичини та Волині до володінь Анжуйської династії, яка короткий час контролювала також і польські землі, міграційні процеси активізувалися, проходячи водночас на тлі волоської колонізації. Тенденції переселення східнослов'янських мешканців до Угорщини зростали, чому сприяли як політичні, так і господарські обставини середини – другої половини XIV ст. Руські переселенці відіграли помітну роль в історичному розвитку Угорщини, ставши ядром чималої громади, ідентифікованої у джерелах як «русини».

The author illustrate the situation of the immigrants from Rus' in the feudal structure of the Hungarian Kingdom during XII–XIV centuries on the pages of the article. There were a high status of the settlers, who occupied leading posts at the royal court and surrounded by the clergy. They took a several positions, for example: magister, pristaldus, iudex. The categories of a population, which belonged the rus' settlers were usually high or mediate: comites, iobagiones, iobagiones castri, filiis iobagiones, servientes regis etc.

